

nyéről azonban vitatkoznak. Alapvetően két irányzat (ennek áttekintését lásd: Grimes, 2008; Hoffman és tsai., 2008)¹⁷ viaskodik egymással: az egyik az ún. *korrelációs vagy együttműködési elmélet* és úgy véli, hogy valóban az első kötődés, ha úgy tetszik, az első tárgykapcsolat az, mely az emberek istenképét meghatározza. Ezen elképzelés követői tehát a koragyermekkor viszonyának eredetét. A másik irányzat ezzel szemben úgy véli, hogy az istenképek épp a koragyermekkor kötődés deficitjeit kompenzálják. Az ennek nyomán *kompenzációs elméletnek* nevezett irányzat követői tehát úgy vélik, hogy az istenkép épp a kötődési/tárgykapcsolati problémák megoldására jön létre, így segítve át a gyermeket a konfliktusokon. Ugyan mindkét elmélet mellett szólnak pro és kontra érvek egyaránt, öröndetes tény, hogy egyre több, mindkét megközelítést magában foglaló és magyarázni tudó cikk jelenik meg napjainkban. (Lásd pl.: Buxant, Saroglou, Casalfiore, Christians, 2007)

2. Az istenkép-kutatás kritikája, esetleges implikációi

2.1. Gibson ellenérve

Az első egy, Rizzutohoz képest dinamikusabb istenreprezentációt feltételező elmélet. Bár maga Rizzuto (1979, idézi Székely 2006a) is az istenreprezentációk dinamikus változását feltételezte, a kiindulópontnak megtett winnicotti elmélet mégiscsak megkötötte a kezét. Gibson (2008) ellenben azzal érvel, hogy a valláslélektannak fel kellene hagynia a korábbi, eredendően analitikus ihletettségű elméletekkel és helyette befogadni a kognitív pszichológia eredményeit, az istenreprezentációt egyszerű sémának tekintve. Gibson az istenreprezentációt ugyanolyan sémaként képzei el, mint a lehetséges énsémákat (Markus, Nurius, 2003), így meglátása szerint minden embernek több, különböző komplexitású, hierarchikusan szervezett istensémája van, melyek egymással kapcsolatban állnak és dinamikus működéssel bírnak. Gibson (2008) elképzelését támogatja egy nemrég publikált tanulmány, melyben a Katrina-hurrikán utáni istenreprezentációjukról kérdezték az embereket. (Aten, Moore és tsai., 2008) A beszélgetések során több, egymással párhuzamos, különböző istenreprezentáció bukkant fel ugyanazon személyeknél és az interjúkészítőknek még kognitív-affektív felosztást sem sikerült alkalmazniuk.

Bármilyen valószínű azonban, hogy Gibson elképzelése közelebb áll az istenreprezentáció valós természetéhez, jelen sorok írója célszerűnek tartja a kettős felosztás (istenfogalom és istenkép) fenntartását. Moriarty és Hoffmann (2008) is a Rizzuto által bevezetett két fogalom megtartása mellett érvel, a két legfontosabb istensémának tartva őket. Mindez azonban aligha győzné meg Gibsont, aki egy ilyen kivételezést túlságos és indokolatlan korlátozásnak érezne. Az istenkép és istenfogalom felosztás mellett mégis egy, alapvetően funkcionális érv rejlik. Szemben ugyanis önmagunk bemutatásával, ahol döntően igyekszünk saját, aktuális szelfünket előhívni (már csak azért is, mert ideális szelfünk kiugróvá válása belső feszültséget szülne) (Markus és Nurius, 2003), addig egy elkötelezett vallásos személy számára (felekezettől függetlenül) mindig az ideális istenreprezentáció lebeg maga előtt, és a megélt marad a hát-

¹⁷ A kutatás készítői a vizsgálatuk korlátaiként emelték ki, hogy az egyes interjúk során kifejtett „istenek” mélységéről és jellegéről semmi megbízhatót nem tudnak mondani. Így, jobb híján használok az „istenreprezentáció” kifejezést.

térben. Szerencsés esetben ez a kettő (tehát az ideális istenreprezentáció és aktuális, megélt istenreprezentáció [tul.képp. istenfogalom, és istenkép]) megegyezik, ellenkező esetben viszont folyamatos feszültségnek van kitéve az illető.¹⁸ A fentebb lefestett – általánosnak mondható – helyzet leírására jóval egyszerűbb tehát megtartanunk a korábbi, Rizzuto-féle terminológiát.

2.2. Istenkép és megküzdés

Itt érkezünk el a második kiegészítéshez, melyet az istenképekkel kapcsolatban ki kell emelnem, ez pedig az istenkép és megküzdés kapcsolata. A már idézett, Katrina-hurrikán után végzett vizsgálat (Aten, Moore és tsai., 2008) az egyes személyek istenképének feltérképezése során csak pozitív tartalommal bíróra lelt. Hasonló eredményre jutottak egy rákos betegekkel végzett vizsgálat során is. (Koffman, Morgan, Edmonds, Speck, Higginson, 2008) Mindezek fényében egyértelműnek látszik a megküzdés és istenkép közötti szoros kapcsolat feltételezése, tehát az istenreprezentáció és torz istenképek problémája, tulajdonképpen megküzdési problémát jelent.¹⁹

2.3. Az istenreprezentáció eredete

Még egy dologra ki kell térnem az istenreprezentáció tárgyalása során, ez pedig eredetének jellege. Jogosnak tűnik ugyanis a feltételezés, hogy a Winnicott által fémjelzett elméleten túl egyéb, diszpozicionális gyökerei is legyenek az istenreprezentációknak, tehát mind környezeti, mind öröklött háttérrel bírjanak. Miután az istenreprezentáción belül az istenfogalom komponense jellegét tekintve kognitív, („információhalmaz”) ezért ott aligha kereshetnénk öröklött tényezőket. Ezt figyelembe véve az istenképet kell vizsgálat alá vonnunk, így módszertanilag is indokoltá válik a kettős felosztás megtartása. Az esetleges öröklöttség mértékének mérésére kiváló lehetőséget nyújt számunkra a személyiség ötfaktoros modellje, melynek szinte minden faktoránál sikerült kimutatni az örökletességet (Bereczkei, 2007).²⁰

3. A személyiség és vallásosság problematikája

A személyiség öt faktoros modelljének kérdőíve (Big Five) ma egyike a legelfogadottabb mérőeljárásoknak. Előnyei közé tartozik kultúrafüggetlensége²¹ (Rózsa, Kő, Oláh, 2006), a hosszú távú, az életkor változása ellenére mutatott stabilitása (Rantanen és társai, 2007) a háttérben bizonyítottan meghúzódó genetikai tényezők (Bereczkei, 2007), a tetejében viselkedéses relevanciát is sikerült kimutatni egyes faktorainál (Hong, Paunonen és Slade, 2008; Thorne, Shapiro, Cardilla, Korobov és Nelson, 2009).

¹⁸ Erre a gondolatra rímél egy pár évvel ezelőtt készített vizsgálat is (Wiegand, Weiss, 2006), melyben a szerzőpáros azt kísérte meg bizonyítani, hogy az egyes („szerető” és [pejoratív értelemben] „kontrolláló”) istenképek kiugróvá válása esetén milyen hatással vannak az illető szubjektív jóllétére. A vizsgálat arra megállapításra jutott, hogy a pozitív, szerető istenképpel bírónak általában pozitív a szubjektív jólléte, míg a kontrolláló istenképpel bírók csak az istenkép kiugróvá válása esetén kerülnek rosszabb hangulatba, bár náluk minden esetben alacsonyabb az élettel való elégedettség mértéke. (A vizsgálatban Benson és Spilka istenképmérő-eljárását alkalmazták, lásd pl.: Spilka, Hood, Hunsberger és Gorsuch, 2003)

¹⁹ A vallás és megküzdés kapcsolatát vizsgáló hagyomány a vallás kompenzációs funkcióját hangsúlyozó irányzat kedvelt témája. (pl. Kay, Gaucher, Napier, Callan, Laurin, 2008) A probléma elvi-etikai kérdésére még a mellékletben visszatérek.

²⁰ Egyedül a barátságosságnál nem (bár az ikervizsgálatok kritikáját lásd: Szokolszky, 2002).

²¹ Természetesen ennek is léteznek korlátai: a szuahéliben például csak ötven melléknév található, így ott aligha alkalmazható a Big Five, mint vizsgáló eljárás. (Szirmák, De Raad, 1994)

Az egyes személyiségvonások és a vallásosság közötti kapcsolatot már igen korán, a Big Five előtt elkezdtek tanulmányozni: Francis már 1994-ben metaanalízist végzett az Eysenck-féle P-E-N teszt segítségével szerzett adatokon (Giant Three), keresztény mintán. A vizsgálat enyhe negatív összefüggést mutatott ki a pszichoticizmussal – a lelkiismeretesség és barátságosság ellentettje. Míg az első eredmény, a pszichoticizmussal – a lelkiismeretesség és barátságosság ellentettje (Rózsa, Nagy, Oláh, 2006) – való kapcsolatot Francis (1994) nem interpretálta, a hazugságskála eredményét jobban megvizsgálva a magasabb szintű konformitást találta magyarázatul, nem a „gátlástalanságot”.

A következő metaanalízist Saroglou (2002) készítette, összesen tizenhárom tanulmány felhasználásával, immár Big Five skálák eredményeit kiértékelve, ugyancsak kizárólag keresztény mintán. A metaanalízis eredménye alapján enyhe pozitív kapcsolatot talált a barátságosság és lelkiismeretesség faktorokkal, ami tulajdonképpen Francis (1994) vizsgálatának megerősítését jelenti. Saroglou (2002) ugyanakkor hangsúlyozta a további vizsgálatok szükségességét, tanulmánya végén kijelölve a jövőbeni az irányokat és felvetve a vizsgálatokkal kapcsolatos problémákat.

Saroglou (2002) kiemelte az életkor és a nemi különbségek (utóbbinál: különös tekintettel érzelmi stabilitás) későbbi vizsgálatának fontosságát. Égető hiányosságnak tartotta, hogy kizárólag keresztény populáció állt rendelkezésre, továbbá a minták legtöbbje (13-ból 8) egyetemistákkal készült, így aggályokat fogalmazott meg a valódi vallásos érintettség tekintetében.²³ Hasonlóképp hiányolta, hogy eddig nem készítettek személyiségvizsgálatot kisegyházról/szekatáról. Talán nem rohanok nagyon erőre, ha rámutatok: jelen mintában mind a nemi különbségek figyelembevétele, mind a nem egyetemista minta, mind az egyéb vallási formáció, mind a kisegyház kritériumok teljesülnek.

Legutóbbi tanulmányában Saroglou és szerzőtársa már szkeptikusabban fogalmaz (Saroglou, Munoz-García, 2008). Tekintettel a személyiségvonások és vallásosság között kapott gyenge összefüggésekre, vizsgálatába beépítette az értékeket (konformitás, hedonizmus stb.), mint vizsgálandó tényezőket. A szerzők öt pontban foglalták össze érveiket az értékek érintettségével, a Big Five-val szemben: 1. A vallás egy idealizált jövőt ír le, ami jobban illik az értékek cél-jellegéhez (az értékek adnak célt az életünknek).²⁴ 2. Az emberek gyakran elhagyják a vallásukat, ami a gyorsabban változó értékekre jellemző. 3. Míg a faktorok olyan, alapvetően innát tartalmak, melyek a környezet hatására változhatnak, addig az értékek tisztán aktuális, szociális konstruktumok, így jobban jósolhatnak. 4. Megnyugtatóbb lenne a tudat, hogy a

22 Továbbá enyhe pozitívot az introverzió faktorról, azonban az impulzivitás faktor kiigazítása után (egyres itemei jobban korreláltak a pszichoticizmussal) ez a hatás elenyészett.

23 A valláslelektannál és vallásszociológiánál visszatérő módszertani probléma a vallásos elkötelezettség mérésének kérdése. (pl. Nemeskürty, 2007; Urbán, 2007) Sok problémára választ adhat azonban annak tisztázása, hogy mit is akarunk mérni. Székely (2008) kiváló tanulmányában a vallásosság lehetséges vizsgálatát öt részre osztotta föl: 1.vallási hovatartozás (pl. katolikus, evangélikus) 2.vallásgyakorlás (pl. ima, áldozás) 3.vallási közösséghez tartozás (pl. részt szokott-e venni rendezvényeken) 4.vallásosság (önbevallás szerint mennyire fontos az életében) 5.spiritualitás (felekezetifüggetlen nyitottság a transzcendenciára). Ez a felosztás ugyan az egyes speciális faktorok (pl. istenkép) vizsgálatában nem segítenek, ugyanakkor kiváló módszertani keretet kínálnak a vallásosság tanulmányozására. A felsorolás talán egyedül az intrinzik-extrinzik vallásos motívumpárral egészíthető ki. (Allport, 1967)

24 „Az értékek végső soron a motivációk általános, kultúrafüggő osztályai. (...) Az értékeknek is van énvédő funkciójuk, hasonlóan az attitűdökhöz. Betöltnek továbbá önkifejező, önépítő és önmegvalósító funkciót, és rendelkeznek ismeretfunkcióval is, hiszen sajátos módon rendezik a társadalmi jelenségek világát, és a személy társadalmi orientációját szolgálják.” (Váriné Szilágyi, 1987/2002, 139.)

vallásosság magunk választjuk. 5. A Big Five megtalálható állatoknál is, így ugyancsak meg-nyugtatóbb lenne a tudat, ha a vallást a komplex humánspecifikus konstruktumok között tudhatnánk.

Az öt érv vizsgálata után kijelenthető, hogy az utolsó kettő inkább érzelmi színezetű, semmint tartalmi kritika lenne a Big Five faktorainak érintettsége mellett, az első három mögött viszont valódi él rejlik. Több kutatás utal a vallásosság komplex értékbefolyásoltására (pl. Eisenstein, 2006; McAdams, Michelle, Albaugh, 2008; Máté-Tóth, 2007), ugyanakkor felmerülhet (ezt a szerzők is jelzik a tanulmányban), hogy a Big Five, az értékek és a vallás közötti kapcsolat lehet ennél összetettebb. A személyiségvonások befolyásolhatják, hogy milyen értékeket interiorizálunk (kvázi a személyiségvonások „indítanak el”), melynek nyomán kialakítjuk vallásos viselkedésünket. Bár a vizsgálat valóban az értékek nagyobb érintettségét jelezte, igazolta a korábbi faktorokat is (barátságosság, lelkiismeretesség). Jogos ellenvetés lehet továbbá a vizsgálattal szemben, hogy a korábbi elvárások (Saroglou, 2002) közül egyetlen kritériumnak sem felelt meg (ahogy azóta más tanulmány sem), így ugyanazon kérdések ma éppúgy aktuálisak, mint a metaanalízis hét évvel ezelőtti megjelenése idején.

4. A Magyar Krisna-tudatú Hívők és az NRM-ek

Az új vallási mozgalmak pszichológiai vizsgálata során rendszerint – döntően a kis mintaelemszám okán – nagyvonalúan egy kalap alá veszik az összes hívő személyt. (Buxant, Saroglou, 2008a, 2008b; Buxant, Saroglou, Casalfiore, Christians, 2007) Ez különösen an-
nak fényében meglepő, hogy a vallásszociológiai vizsgálatok egyértelmű különbségeket mu-
tatnak az egyes csoportok tagjai között. (Bögre, 2007; Kamarás, 2007, 2009; Máté-Tóth, Nagy, 2008; Máté-Tóth, Török, Nagy, 2008 stb.) Az alábbiakban éppen ezért behatóbban kívánok foglalkozni egyrészt az általam választott közösség történetével, eredetével, másrészt az új vallási mozgalmak vizsgálatának eddigi, pszichológiai eredményeivel, végül az utóbbi pár év Krisna-tudatú hívőket górcső alá vevő kutatásaival.

4.1. Az MKTHK története, helyzete

A Magyarországi Krisna-tudatú Hívők Közössége (MKTHK) 1989 óta bejegyzett vallás Ma-
gyarországon, de már a 80-as évek közepén jelen volt hazánkban. Az MKTHK tagja a Krisna-
tudat Nemzetközi Szervezetének (ISKCON, International Society of Krishna Consciousness),
melyet 1966 júliusában alapított Bhaktivedanta Swami Prabhupáda, akit a Krisna-tudatú hí-
vők (innenről: krisnások) egyik legfontosabb lelki tanítójukként tisztelnek. Prabhupáda volt
az, aki Indiából „exportálta” a vaisnavizmus („Visnu-hit”)²⁵ egyik ágát (Brahmá-Madhva-féle
tanítványi láncolat) és nyugatra hozta. A krisnások a modern kor szemléletéhez képest szigorú
szabályok közt élnek. Négy alapszabályuk a következő: 1. a húsevés beszüntetése, könyörü-

²⁵ Az indai hinduizmus legtöbb irányzatát alapvetően henoteista vallásnak tekinthetjük, azaz egy istenség (általában Visnu vagy Siva, de lehet Ganésa, Durgá stb.) imádata áll a középpontban és a többi istenség csupán „mellékszereplő” a panteonban. A krisnások ezzel szemben hangsúlyozottan monoteisták (erre utal a férfiak különben kopasz fején a tarkón található egy hosszú hajcsomó), azaz mint istent csak Visnut imádják (náluk pl. Siva nem isteni, hanem félisteni rangra helyeződik). Visnu megegyezik Krisnával, tulajdonképpen egyik inkarnációja, avatárja, ami teljes egyezést jelent (nincs minőségbeli különbség, hasonlóan a hagyományos keresztény Aty-Fiú-Szentlélek azonossághoz). Visnunak még egyéb, kilenc kanonizált avatárja van, de a krisnások elsősorban Krisnát, mint pásztort (Gópála) alakjában imádják (létezik még Krisna, mint herceg megfelelő is). (Brockington, 1980/2007; Isvara Krsna das [ed], 2008)

letesség az állatok iránt (pl. tehénvédelem) 2. kábító és mámorítószerektől való tartózkodás (ide tartozik a koffein és a csokoládé is) 3. korlátozatlan nemi élet kerülése (nemi élet csak gyermeknemzési célzattal) 4. szerencsejáték és pénzügyi spekuláció elkerülése. A krisnásoknak továbbá minden nap kötelező a mahá-mantra éneklése, melyet félhangosan/hangosan kell elmondaniuk (ezt „dzsapázásnak” is szokták nevezni). A dzsapázás során az avatott híveknek 1,5-2 óra mahá-mantrázás kötelező. Bár nem előírás, a híveket a templomhoz minél közelebbi létre (pl. közeli munkahely vagy lakhely) buzdítják. Akik megtehetik, reggelente közösen kezdik a napot egy szertartással, és este közösen fejezik be. A templomban élő szerzeteseken (bhaktinok [nők] és bhakták [férfi]) túl egyéb szolgálattal is munkálkodni lehet a templomban. (Isvara Krsna das [ed], 2008) A krisnások pontos száma jelenleg ismeretlen, tizenkét évvel ezelőtt nagyjából 150 mag-tagra (akik a templomban élnek vagy az egyház szolgálatában állnak) és 500-700 kongregációs tagra becsülték mértéküket, mely számban nincsenek benne a támogatók, akik 2000-en lehettek. (Kamarás, 1998)

Az MKTHK röögös úton jutott el a magyarországi beilleszkedésig, ahogy a többi kisegyház, működését támadások sora érte. (Kamarás, 1998; Máté-Tóth, Juhász, 2007) Ma mind a vezető lelkészük (Sivaráma Szvámi) által megkapott Magyar Köztársaság Arany Érdemkereszt, mind az 1%-os felajánlások, melynek tekintetében a harmadik legnépszerűbb egyház a felajánlók körében, a társadalmi elismertségüket és elfogadottságukat jelzi.

4.2. Az új vallási mozgalmak (NRM-ek)

Visszatérő probléma a szakirodalomban, hogy vajon milyen vallási mozgalmakat lehet új vallási mozgalomnak, NRM-nek (New Religious Movement) nevezni. Török (2008) például kísérletet tesz a Magyarországon jelen levő vallási mozgalmak tipologizálása,²⁶ de az ellentmondások fókuszba állításán túl, alig jut tovább. A legtöbb tanulmány (Buxant, Saroglou, 2008a, 2008b; Buxant, Saroglou, Casalfiore, Christians, 2007; Török, 2008) a weberi terminológiát alkalmazza, mely a kisegyházak, szekták (így az NRM-ek) társadalmi változással szembeni rigiditására hívja fel a figyelmet, szemben a nagyegyházak „status quo” megőrzéséért folytatott, minél több hívet maga köré csábítani vágyó törekvésével és hajlékonyságával.

További kritika szokott lenni az NRM elnevezéssel kapcsolatban, hogy szerepel benne az „új” szó, melyet több közösség – köztük a krisnások is – vehemensen kritizálnak, ősi eredetükre és hagyományaikra hivatkozva. A MKTHK tagok hivatalos álláspontja szerint: „*a Krisna-tudat nem új vallási mozgalom, (...) a vaisnavizmus megújulási mozgalma, miként a katolikus karizmatikus mozgalom sem szekta vagy kultusz, hanem a katolikus egyház megújulási mozgalma.*” (Kamarás, 1998, 38.) Bár a Krisna-tudat több ezer éves eredetét több indológus is vitatja (pl. Brockington, 1980/2007; Klostermaier, 1998/2001) a vallástörténet kutatói is megosztottak a kérdésben. Stietencron (Küng, Stietencron, 1984/1999) például a krisnások

26 A teljes kísérletét (Török, 2008) jelen helyen nem foglalom össze – ezt a fentebb idézett tanulmány megteszi helyettem – ugyanakkor fontosnak találok kiemelni azt a hét problémát, amit a szerző a bevezetőjében felvet a tipologizálással kapcsolatban: (1) bizonyos mérvű önkényesség, (2) a tipológiák sokfélesége, (3) az NRM-ek behelyezése/kihagyása a tipológiából, (4) a hivatalos, állam törvényei által elismert vallások kritikátlan/kritikus elfogadása/szelektálása, (5) az „üzleti vallások” kiszűrése és kizárása, (6) történelmi egyházak szemben a többi vallással és (7) ismertség. Ezek a problémák azért sem elhanyagolhatóak, mert sokszor több pont ellentmond egymásnak: a kutatások például arra jutottak, hogy történelmi egyház ide vagy oda, az unitáriusokat kevesebben ismerték, mint a krisnásokat, (Tomka, 2000, idézi Török, 2008) így például ez a terminus aligha képezheti egy körültekintő tipológia alapját.